

Hitit İmparatorluğu'nun batıdan gelen istilacılar tarafından M.Ö. 12. yüzyılın başlarında yıkılmasından sonra, Hitit halkı, bu baskı sonucunda, güneydoğuya doğru göç etmişlerdir (1). Antitoroslarda Luvi, Çukurova'da Hurri, Antitorosların güneyinde Hurri ve Amurru halklarıyla birlikte yaşamışlardır. Nitekim kuzeyde Kızılırmak'tan, bugünkü Türkiye-Suriye sınırının biraz güneyine, batıda Tuz Gölü'nden Karaman'a çekilecek bir çizgiden, doğuda Fırat'a kadar uzanan bir bölgede, M.Ö. 10.yy.da birçok küçük devletin varlığı bilinmektedir. Anıtlarında Luvi dilinde hieroglif yazısını, kral adlarında ise, eski Hitit krallarının adlarını kullanan bu devletlere "Geç Hitit Devletleri" denilmektedir. Bunların arasında, Hitit İmparatorluk çağından beri var olan Kargamış ile Malatya'da Melid, Kahraman Maraş'ta Gurgum, Çukurova'da Que, Antakya'da Patin/Unqi ve Kayseri-Nevşehir çevrelerindeki Tabal sayılabilir. Bu devletler güneyde Arami ve Yahudi krallıkları ile Mısır, doğuda Asur İmparatorluğu, batıda Frigler ve kuzeydoğuda Urartu Devleti ile komşu idiler. Ve bu kuvvetli devletlerin de hedefi durumundaydılar (2). İşte bu devletler arasında küçük ve siyasal açıdan zayıf bir ülke vardır; Kumaha (harita).

Demir Devri'nde (M.Ö.1150-300), Asur kaynaklarında "KUR / URU Kummu", Urartu yazıtlarında "URU Qumaha", Yeni Babil kaynaklarında "URU Kimmuhu" olarak yazılan bu ülkenin başkenti de aynı adı taşımaktadır (3). 1979 yılında keşfedilip 1989 yılında yayımlanan, Malpınar kaya kitabesinde ülkenin adı KUMAHA olarak yazılmıştır (4). Geç Hitit Devleti Kumaha ile Hitit metinlerinde geçen Kummaha'nın aynı olma olasılığı çok güçlenmiştir (5).

1. Hawkins 1982, 372-3.

2. Hawkins 1982, 375-6.

3. Hawkins 1983, 338.

4. Kalaç - Hawkins 1989, 108-109.

5. Hawkins 1983, 338'de Hawkins bu görüşe katılmamaktadır.

Kumaha ülkesi, yaklaşık olarak bugünkü Adıyaman ilini kapsar. Adıyaman ili kuzeyde 2600 metreye varan dağ sıraları ile çevrili olup 500 metre civarındaki Adıyaman ve Kâhta ovaları, Fırat'a dökülen Kâhta Çayı, Ziyaret Çayı ve Göksu tarafından parçalanmışlardır. Gölbaşı bölgesi, sularını Ceyhan'ın Aksu koluna boşaltan üç küçük gölün bulunduğu bir vadidir. Ülkenin başkenti, bugün Atatürk Barajının gölü altında kalmış olan Samsat'a yerleştirilir. Bunu ilk kez E.Forrer önermiş, hatta E.Honigman adının Commaga olarak Hellenistik devirde de kullanıldığını öne sürmüştür (6). B.Landsberger, her iki görüşü de kabul etmeyip, bu ülkeyi Gaziantep civarına yerleştirmek istemiştir (7). D.Hawkins , bunun olabileceğini, ama kazı yapılması gerektiğini belirtir (8). N.Özgüç, 1978-1989 yılları arasında sürdürülen kazılar sonucunda ele geçen yazıtlar, yerli ve Asurlu mühürler ile diğer eserler nedeniyle Kummuh/Kumaha şehrinin Samsat olduğuna inanmaktadır (9).

Diğer Geç Hitit ve Aramî devletleri gibi Kumaha tarihi hakkındaki bilgilerimiz, çağdaş Asur ve Urartu kaynaklarından elde edilmektedir. Bu bölgede ele geçen, çoğu hieroglif yazısıyla yazılmış olan yazıtlar, yapı kitabeleri ve adak yazıtlarıdır (10). Bu yazıtlarda saptanan kral isimlerini de Asur kaynaklarında geçenlerle karşılaştırmak, yerel kaynakları da buna göre değerlendirmek gerektirmektedir. Adıyaman'da, Atatürk Barajı nedeniyle yapılan kazılar başlamadan önce, bazı kitabeli steller bulunmuştur. Bölgede, yüzey araştırmaları ile kazılar yapılmış, Samsat, Ancoz ve Malpınar'da yeni hieroglif yazıtlar ele geçmiştir. Fakat ne yazık ki, Kumaha tarihini ortaya koyabilecek bir arşive erişilememiştir.

Kumaha bölgesi, Demir Çağı'nın başlarında, hatta Hitit İmparatorluğu'nun son yıllarında, Malatya'dan Emar'a kadar uzanan

6. Honigmann 1924, 979.

7. Landsberger 1948, 20 dipnot 41.

8. Hawkins 1983, 338.

9. Özgüç 1987, 435 .

10. Hawkins 1975, 6-7.

bir bölgeyi elinde tutan (11) Kargamış krallığına bağlı idi. I. Tıglat-pileser (Tukulti-apıl-Eşarra 1117-1077) 1104 ve 1087 yılları arasında Fırat'ı geçerek Amurru üzerine seferlerde bulunmuştur (12). Ve geri dönerken Kargamış kralı İni-Teşub ile Milidta kralı Allumari'den haraç almıştır. Burada Kumaha'nın adının zikredilmemesi, belki henüz egemenliğini kazanmadığına işaret etmektedir. Asur metinlerinde ilk kez M.Ö.866 yılında geçtiğine göre, Kumaha, muhtemelen 9. yüzyılın başlarında Kargamış'tan ayrılıp müstakil bir devlet haline gelmiştir.

I.Hattuşili;

Asur metinlerinden bilinen ilk Kumaha kralı, Hattuşili (Asurca Katazilu)'dir (13). Hattuşili, Kargamış, Bit Adini, Arpad, Patin ve Bit Aguşi üzerine sefer yapan Asur kralı II. Aşur-nasir-aplı (883-859)'ye, 866 yılında haraç ödemiştir. Urfa yakınlarındaki Huzurina (=Sultantepe) (14) kentinde, Asur'a altın, gümüş ve sedir tomrukları vermiştir. Bugün Fethiye'den Kahraman Maraş'a kadar uzanan Toros Dağlarının değişik kesimlerinde ve farklı yükseltilerde sedir ormanlarına rastlanmaktadır. Adıyaman'ın dağlarında da, sedir ormanları muhakkak vardı. Fakat Dörner'in belirttiğine göre, demir madeninin işlenmesi sırasında, bu ormanlar yakacak olarak kesilmişlerdir (15). Kumaha'nın Asur'a haraç olarak ödediği altın ve gümüşün kaynakları da Kumaha ülkesi sınırları içinde olabilir. Fakat bunlar henüz keşfedilememiştir. Fırat'tan elde edildiği söylenebilirse de, bunun için elimizde delil yoktur (16).

858 Yılında Hattuşili, bu kez de babasının tahtına çıkan, III.

11. Hawkins 1988, 104-108.

12. Hawkins 1982, 380-81.

13. Hawkins 1983, 338. Hawkins, Katazilu, Uşpilulume ve Mutallu gibi kral adlarının, Hitit çağındaki Hattuşili, Şuppiluliuma ve Muvatallı ile ilişkili olduğunu belirtir, Hawkins 1975, 10.

14. Hawkins 1975, 8.

15. Dörner 1990, 130.

16. Dörner 1990, 131.

Salman-esser (Şulmanu-aşerid 858-824)'e, altın, gümüş, sığır, koyun ve şaraptan oluşan haracını vermiş ve böylece Asur akınlarını ülkesinden uzak tutmuştur (17). 857'de III. Salman-esser, Paqarhubuni, Sam'al, Bit Adini, Arpad, Kargamış. Hama, Şam, Şitamrat Dağı, Amanos Dağı, Que, Melid, Tabal ve Unqi üzerine büyük bir sefer yaptı (18). Tüm bu ülkelerin yanısıra, Kumaha kralı Hattuşili gene haraç ödüyordu. Asur'a 20 mana gümüş ve 300 sedir tomruğu vermişti (19).

III. Salman-esser, 857 yılında Suruç'un güneyinde, Fırat kıyısında bulunan Bit Adini ülkesinin başkenti Til Barsip (=Tel Ahmar)'i kuşattı. Bit Adini kralı Ahuni, 856 yılında buradan çıkartıldı. Asurla yaptığı kısa bir mücadele sonunda yenilerek, 855 yılında Şittamrat Dağı'na kaçtı. Bu olayları anlatan bir Asur kaya kabartması, Samsat'ın yaklaşık 60 km. kadar güney batısında keşfedildi (20). Çivi yazılı kitabeli kral kabartması Fırat'ın batısında Kenkboğazı mevkiindedir. Taşyürek'e göre, Ahuni mağlup olunca, Kargamış'a, oradan da Kumaha bölgesindeki Şittamrat dağına kaçtı. Bu dağın Gaziantep'ten Malatya'ya kadar uzanan dağ silsilesinde olduğunu belirtir. Salman-esser, Ahuni'yi takip etmemiş, yüksek ve aynı zamanda savunulması kolay olduğunu söylediği bu dağa fazla yaklaşmamıştır. Belki de, eğer Şittamrat Dağı Kumaha ülkesinde ise, kendisine devamlı haraç ödeyen bu küçük ülkeye girmekten kaçınmıştır. 856 yılından itibaren Til Barsip'in adı "Kar Salman-esser" olarak değiştirilmiş ve görkemli bir saray yapılarak, Asur üssü haline getirilmiştir. Bit Adini ülkesi bir Asur eyaleti olmuştur.

I. Hattuşili veya biraz daha önceki bir zamana yerleştirilebilecek birkaç eserden biri de Karasu kabartmasıdır. Besni'nin güneyinde Karasu üzerinde Süpürgüç köyünün yakınındaki bir kayalığa, kanatlı güneş kursu altında, geyik üzerinde ayakta duran av ve kırların koruyucu tanrısı Run-da'nın tasviri işlenmiştir (21).

17. Hawkins 1983, 338.

18. Hawkins 1983, 390-1.

19. Hawkins 1975, 8. Geç Asur'da 1 Mana yaklaşık 502 gr.dır ; Unger 1926, 317.

20. Taşyürek 1979 50 vd.

21. Burney 1958, 218; Hellenkemper 1977, 170.

Bilimadamları genellikle 1150-850 yıllarına tarihlerken, Hellenkemper tarafından, Hitit İmparatorluk Çağı özellikleri taşıması nedeniyle, Ortmann'ın öne sürdüğü Geç Hitit II (950-850) döneminden daha erkene, 10. yüzyılın başına tarihlenmektedir (22).

Üzerinde, uzun püsküllü elbiseli, sol elinde *lituus* tutan bir figürün bulunduğu Samsat 1 steli, Humann ve Puchstein tarafından 1883 yılında bulunmuş olup bugün Adıyaman Müzesi'ndedir. Üzerinde çizilerek yapılmış bir hieroglif yazıtı mevcut ise de, yazıt çok aşındığından okunamaktadır (23). Eser, Orthmann tarafından, Malatya kabartmaları (10. yy.) ile karşılaştırılarak, aralarında benzerlik olduğu belirtilmiştir (24).

Adıyaman II steli olarak bilinen, ön yüzünde Fırtına Tanrısı tasviri, arkasında dört satırlık hieroglifli kitabe bulunan kireçtaşı bir stel de, Hawkins tarafından bu döneme konulmaktadır (25). Tanrı tasviri, Malatya ve Til Barsip'deki kabartmalara olan benzerliği nedeniyle M.Ö.1050-850 yıllarına tarihlenmiştir. Kitabe üzerinde çalışan Hawkins, son cümleden, Hama 2,2 yazıtından tanınan, "Nehir ülkesi Laga"yı hatırlattığını söylemektedir (26). Laka ile Asur metinlerinde geçen Laké'nin aynı olabileceğini, fakat belki coğrafi bölgenin yanlış gibi göründüğünü de belirtmektedir.

Kundaşpi;

III. Salman-esser zamanında, 857 ile 853 yılları arasında, hem Gurgum'da hem de Kumaha'da krallar değişmiş, Kundaşpi Kumaha, Halparunda Gurgum tahtına geçmiştir (27). Her iki kral da 853 yılında,

22. Hellenkemper 1977, 171.

23. Hawkins 1970, 71.

24. Orthmann 1971, 101.

25. Hawkins 1970, 106. Orthmann 1971, 101'de Orthmann bu görüşe katılmamakta, fakat bir tarih de önermemektedir. Özgüç 1987, 435'e göre Adıyaman I ve II adındaki steller Samsat'ta bulunmuşlardır.

26. Hawkins 1970, 108.

27. Hawkins 1982, 391; Hawkins 1983, 338.

Til Barsip'in karşısındaki Pitru kentinde Asur'a haraçlarını verdiler. Kundaşpi (ve daha sonra kral olacak olan Kuştaşpi) adı açısından İranlı sayılmakta ve belki burada bir İranlı kavmin de yaşadığı düşünülmektedir(28). Bu kral zamanına ait başka bir kayıt bilinmemektedir. Hattuşili 858 yılında, Kundaşpi 853 yılı kayıtlarında geçtiğine göre, Hattuşili'den hemen sonra Kundaşpi tahtta geçmiş olmalıdır.

Şuppiluluma;

Asur metinlerinde adı Uşpilulume olarak geçen bu kralın dönemi uzun ve refah içinde geçmiş olmalıdır. III. Adad-nirari (810-783) ile çağdaş olan bu kral zamanında Ancoz ve Boybeyipınarı (belki Samsat)'ndaki kitabeler ile muhtemelen bunların bağlı olduğu binalar (tapınaklar?) inşa edilmiştir.

Arpad kralı Adramu'nun oğlu Atarşumki'nin başkanlığındaki bazı Geç Hitit Devletleri (Que, Unqi, Gurgum, Sam'al, Melid, ve belki Kargamış) ittifak yaptılar ve Asur'a savaş ilan ettiler. Fakat, III. Adad-nirari, Paqarhubuni /Paqirahubuna (=Gaziantep ?) (29) savaşında bu ittifakı yendi ve onlarla bir anlaşma yaptı. 805 yılında olan bu savaş sonucunda, III. Adad-nirari, kendisine karşı gelmeyen Kumaha ile yendiği Gurgum arasında yapılan bir sınır düzeltiminde, Kumaha'yı kayırmıştır. Adad-nirari tarafından dikilen sınır taşı, Pazarcık'ın yaklaşık 10 km. güneyinde bulunan Gözlügöl'de bulunmuştur (30). Kumaha kralı Şuppiluluma ile Gurgum kralı Palalam'ın oğlu Halparunda zamanında yapılan sınırın belirlenmesi, Adad-nirari'nin oğlu IV. Şalman-esser zamanında tekrar sorun olmuştur. Bu sınır, Harran veya Kar-Salman-esser'de kral naibi olarak görev yapan Şamşi-ilu tarafından, 773 yılında, aynı yerde tekrar belirlendi (31). Bu sırada Şuppiluluma halâ tahtta idi.

28. Landsberger 1948, 20 dipnot 41.

29. Astour 1979, harita.

30. Donbaz 1990, 9.

31. Donbaz 1990, 9; Hawkins 1982, 401.

Şuppiluliuma zamanına ait olan Boybeyipınarı blokları, Kumaha tarihi açısından çok önemlidir. Boybeyipınarı, Besni ilçesi Keysun (Çataltepe) bucağına bağlı bir köydür. Köy, Kızıldağ'ın kuzey yamacındadır. Hieroglif yazıtlı dört blok, 1931 yılında H.Z.Koşay ve H.H. von der Osten tarafından köyün meydanında bulunmuş ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne nakledilmiştir. Bu kitabe üzerinde Hrozny, Gelb, Meriggi, Laroche ve en son Hawkins çalışmıştır (32). Bloklar, Şuppiluliuma'nın hanımı Panamuvatis tarafından, tanrıça Kubaba'ya ithaf edilmiş bir taht ve bir masanın kaideleridir. Panamuvatis, Sarita ve Sukitia Nehir Beyi Azamis'in kızı ve Şuppiluliuma'dan sonra tahtta çıkacak olan II.Hattuşili'nin de annesidir.

Burada sözü edilen Sukitia kenti, Bossert tarafından Boybeyipınarı civarına yerleştirilmektedir (33). Bu ismin, Malazya'nın Melidia'ya dönüşmesi gibi Şukitia'nın Hitit metinlerinde geçen Şukziya ile aynı olduğunu ileri sürmüştür (34). 1979 yılında keşfedilen Malpınar kaya yazıtının da yardımıyla, Sarita ve Suktia Nehir Ülkesi, Göksu'nun Fırat'a karıştığı yerin civarına konulmalıdır. Bu kentlerin kesin yerleri, yapılacak kazılar sonucunda ele geçecek yazılı belgelere bağlıdır.

Hawkins, Adıyaman I stelinin de bu devreye koymaktadır (35). Ancoz parçası gibi bu stelinin de paleografik açıdan Boybeyipınarı'na çok benzediğini, ama Asur sanatı etkisi gösteren kabartmasıyla 9. yüzyılın sonuna doğru yapıldığını düşünmektedir. Kireçtaşı stelinin sol alt köşesi korunmuş olup önünde boğa üzerinde fırtına tanrısı Tarhüş'in tasviri vardır. Arkada ve yan kenarlarda kabartma olarak dört satır hieroglifli yazıt mevcuttur. Yazıtta sadece lanetleme bölümü korunmuştur.

Hawkins tarafından yine Boybeyipınarı'na hem malzeme (gri

32. Hawkins 1970,71.

33. Bossert 1959, 273.

34. Bossert 1959, 274.

35. Hawkins 1970, 102 . Orthmann 1971, 102.

bazalt) hem de paleografik açıdan çok benzediği belirtilen Ancoz yazıtı (36), yine tanrıça Kubaba'ya ait kutsal bir yerden getirilmiş olmalıdır. Burada Th.Goell tarafından bir de Kubaba tasviri bulunmuştur (37). S.Alp tarafından 1979 yılında yapılan kazılarda da, ele geçen Env.No.1 yazıtında zikredilen iki tanrıdan biri Kubaba'dır (38). Kazılarda bu yazıtların bağlı bulunduğu yapı bulunamamıştır. Yörede M.Özdoğan ve Ü.Serdaroğlu'nun yaptığı yüzey araştırmalarında da birçok yeni kireçtaşı veya bazalttan hieroglifli yazıt parçaları bulunmuş ve Adıyaman Müzesine nakledilmiştir. Bu yazıtlar bugüne kadar henüz yayınlanmamıştır.

Samsat'ta yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda da bazalt ve kireçtaşından yapılmış hieroglifli yazıt parçaları ile heykeltraşlık eserleri bulunmuştur (39). Geç devir tabakalarının temellerinde kullanılmış olan yazıtlar üzerinde H.Gonnet ve J.D.Hawkins çalışmıştır. Hocam N.Özgüç'ün verdiği bilgiye göre fazla bir bilgi elde edilememiştir. Samsat'ta, Geç Hitit ve Geç Asur tabakaları açığa çıkarılmıştır. Buna göre, VII-IX. tabakalar Erken Demir Çağı'na aittir (40). N.Özgüç, VII-VIII. tabakaları, Sargon'dan sonra 100 yıl devam eden Geç Asur ile Yeni Babil devrine, IX-X tabakaları ise, 8. yüzyıl ile 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir.

Tille'de yapılan kazılarda da Geç Hitit devrine konulan (12-10. yüzyıllar?) bir erken Demir Çağı tabakasının yanında, Kumaha krallığı zamanına ait bir Orta Demir Çağı (9-8. yüzyıllar) tabakası mevcuttur (41). Tille, Fırat'ı geçiş noktasında bulunuyordu. Muhtemelen Kumaha'nın kuzey ve kuzeydoğu yönünü denetleyen ve bir yerel komutanın oturduğu yer olup, II.Sargon tarafından yakılıp yıkılmıştır (42).

36. Hawkins 1970, 98, 102.

37. Mellink 1960, lev.12,7.

38. Alp 1989, 58.

39. Bossert 1959, lev.46-48.

40. Özgüç 1985, 223; Özgüç 1987, 435..

41. Blaylock 1990, 110.

42. Summers 1987, 48.

II. Hattuşili;

Boybeyipınarı kitabesinde Şuppiluliuma ile Panamuvatis'in oğlu olarak görülen Hattuşili, babasından sonra tahtta çıkmıştır (43). Asur metinlerinde zikredilmeyen bu kral zamanına ait bilgilerimiz çok kısıtlıdır. 1979 yılında M.Kalaç tarafından keşfedilen Malpınar kaya yazıtı, bu kral zamanında yaptırılmış olup Akpınar bucağına bağlı Malpınar köyü yakınında, Göksu kenarındadır (44). Bir kral kabartması ve altı satır kabartma hieroglif yazıt vardır. Yazıt 1989 yılında yayınlanmıştır (45).

Bu anıt "Sarita ve Sukitia Nehir Beyi" Atayazas tarafından yaptırılmıştır. Bu yazıtın önemi, ülkenin adının burada ilk kez KUMAHA olarak geçmesidir. Atayazas, kral Hattuşili'nin hizmetkârı olduğunu söylüyor. Atayazas, Boybeyipınarı kitabesinde geçen Azamis'in oğlu veya torunu ise, Atayazas, Hattuşili'nin dayısı veya kuzeni olmaktadır. Bu durum anlaşılammaktadır. Bu kitabe ile Boybeyipınarı'nda okunamıyan Sarita şehir adı da okunmaktadır.

Kuştaşpi;

III. Adad-nirari'nin oğulları olan, IV.Salman-esser (Şulmanu-aşerid 782-772) III. Aşurdan (771-754) ve V. Aşur-nirari (753-746) zamanında Asur Devleti, iç karışıklıklar nedeniyle, Geç Hitit ve Aramî devletleriyle pek ilgilenemediler. Asur'un bu zayıflığından yararlanan Urartu Devleti oldu. I.Argiştı (786-764), ülkesine kuzeyden ve doğudan gelebilecek tehlikelere karşı önlemler almıştı. Doğudan ve batıdan geçen ticaret yollarını denetim altına aldığından, Asur'un temel gereksinmelerinin kaynaklarını da ele geçirmişti (46). Van kayalığındaki Horhor Kroniği olarak adlandırılan kaya yazıtında I.Argiştı, dördüncü hakimiyet yılında Hatti ve Melid'e karşı sefer yaptığını, *Hate* ve *Şupani* ülkelerinden esirler getirip *İrpuni* (=Arin Berd) şehrini kurduğunu söyler (47).

43. Hawkins 1970, 78-79; Kalaç-Hawkins 1989, 112.

44. Kalaç 1987, 53 lev.13.

45. Kalaç-Hawkins 1989.

46. Çilingiroğlu 1984, 19 vd.

47. Belli 1985, 159.

I.Argiştî'nin oğlu II.Sardur (764-735) başa geçtiğinde Urartu Devletinin sınırı Fırat'a kadar dayanmıştı. İzoğlu (=Tumelşki) ve Van'da Surp Pagos Kilisesi'nde bulunan bir yazıttan, II. Sardur'un 762 veya 761 yılında Melid'e sefer yaptığını öğreniyoruz. Melid kralı Hilaruda'yı yenmiş ve ülkeyi kendine bağlamıştı (48).

Uzun bir aradan sonra, yaklaşık 8. yüzyılın ortalarında (49), II.Sardur, Kumaha'ya saldırdı ve onu egemenliği altına aldı. Ve Kumaha kralı Kundaşpi onun vasalı oldu.

Urartu, Geç Hitit devletleri üzerinde egemenliğini artırırken, Asur tahtına III.Tiglat-pileser (Tukulti-apil-Eşarra 745-727) geçti. İlk iş olarak Kuzey Suriye'ye, Geç Hitit ve Aramî devletlerinin üzerine yürüdü. Urartu kralı II. Sardur ile Arpad kralı Mati'ilu başkanlığında, Melid kralı Sulumal, Gurgum kralı Tarhala ve Kumaha kralı Kuştaşpi'den oluşan ittifak ile Asur kralı III. Tiglat-pileser, 743 yılında, Kumaha'da yer alan *Halpi* ve *Kıştan* şehirleri arasındaki bir bölgede savaştılar. Savaşı Asur kazandı (50). III. Tiglat-pileser, fetihlerine devam ederek, 740 yılında Arpad'ı, 738'de *Unqi'yi*, 732'de Şam'ı Asur topraklarına kattı. 738 yılı kayıtlarında Kuştaşpi başeğen krallar arasında zikredilmektedir (51).

Urartu ve Asur metinlerinde geçen bazı yer adlarının bugünkü muhtemel yerleri hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Kumaha bölgesinde yer alan *Kıştan* ve *Halpi* şehirleri için bazı önerilerde bulunmuşlardır (52). Genellikle *Kıştan* için Rumkale yakınlarındaki *Küştam* (=Güder) köyü, *Halpi* için de Halfeti ilçesi gösterilmektedir. Astour bu görüşleri yeniden incelemiş ve yeni bir lokalizasyonda bulunmuştur. Urartu kayıtlarında, II. Sardur, Kumaha üzerine Melid üzerinden yürümüş, önce *Vita*, sonra da göl kıyısındaki *Halpa* ve *Parala* şehirlerini zaptetmişti (53). Ve kral (Kuştaşpili) aman dilemiş ve

48. Çilingiroğlu 1984, 19.

49. Çilingiroğlu 1984, 21'de M.Ö.745; Hawkins 1983, 399'da M.Ö.750.

50. Hawkins 1983, 339.

51.Hawkins 1982, 412.

52. Astour 1979, 11-13.

53. Astour 1979, 5-6

ona 40 *mana* saf altın, 800 *mana* gümüş, 3000 elbise, 2000 bakır kalkan, 1535 bakır kap..... vermiştir. Buna göre göl kıyısında olduğu söylenen Halpa, muhtemelen Gölbaşı yakınında idi (54). Kahraman Maraş - Malatya yolu üzerinde önemli bir kavşak noktası olan Gölbaşı'dan Elbistan'a, Adıyaman'a ve Besni üzerinden Gaziantep'e gidilmektedir. Başta sözü edilen Vita/Vetaş kenti ise Malatya ile Gölbaşı arasında olmalıdır (55).

Parala kenti için, Besni kentini önermekte, eğer Parala Besni ise Astour, Kıştan için Keysun'u teklif etmektedir (56).

III. Tıglat-pileser'in 743 yılındaki seferi çeşitli yazıtlarda tekrarlanmıştır (57). II. Sardur ve müttefikleriyle, Kıştan ve Halpi şehirleri arasında savaşmış ve onları yenmiştir. Urartularını, kayalık dağlara kadar kovalamıştır. *Sinzi* nehri geçilirken Urartularla tekrar savaşmıştır. Urartu kuvvetleri *Sinzi* nehri kenarında kamp kurmuşlardı. Gece saldıran Asurlular, Urartularını bozguna uğrattılar. Sardur, *Sibag* dağı geçitlerinden geçerek, Fırat üzerinden güvenli Urartu bölgesine geçti. Tıglat-pileser, onları takip etti, ama köprüler yıkıldığından Fırat'ı geçemedi.

Metinde geçen *Sinzi* nehri için E.Honigmann, klâsik çağlarda adı Singa olan Göksu nehrini teklif etmektedir ki bu görüş Astour tarafından da kabul edilmektedir (58). *Sibag* dağının da muhtemelen, Malatya ovası ile Adıyaman ovası arasındaki, Reşadiye Geçidi'nin bulunduğu Toros silsilesi olabileceği de belirtilmektedir.

743 yılındaki yenilgiden sonra Kuştaşpi'nin hala tahtta oturup oturmadığını bilemiyoruz. Çünkü bu gibi yenilgilerden sonra, bazen tahtta değişiklik olmaktadır. Kuştaşpi veya yerine geçen kral da Asur egemenliğini kabul etmiş ve yine yıllık vergilerini muntazaman ödemiş olmalıdır.

54. Astour 1979, 14.

55. Astour 1979, 5.

56. Astour 1979, 14-15.

57. Astour 1979, 7-8.

58. Honigmann 1929, 233-4; Astour 1979, 16.

Muvatalli;

Asur metinlere Mutallu olarak geçen Muvatalli, Asur'un en güçlü olduğu zamanda, Kumaha'nın başına geçti. Kuştaspi ile arasında bir kral olup olmadığını bilmiyoruz. V. Salman-esser (727-722)'den sonra tahta geçen II. Sargon (Şarru-kin 721-705) 717 yılında Kargamış'ı fethetti. 712 yılında da Melid kralı Tarhunazi'yi yendi ve Melid'i ve ona bağlı olan *Til Garimmu* (=Gürün) ile *Kammamu*'yu bir Asur eyaleti haline getirdi (59). Fakat başkent Melid'i Kumaha kralı Muvatalli'ye verdi. Bunun nedeni, belki Muvatalli, Kumaha üzerinden geçen Asur kuvvetlerine, bir vasal olarak, yardım etmiş olmasıdır.

711 yılında da Gurgum Asur kuvvetlerince zaptedildi. Ve muhtemelen Sakçagözü'ne kadar olan bölge Kumaha'ya verildi. Bunun böyle olduğu, Arslantepe'de bulunan heykel ile Sakçagözü Coba Hüyük'te bulunan bir kabartmada aynı şahsın betimlenmiş olmasıdır. (60). Hawkins bunun, Sakçagözü'nün Kumaha'nın egemenliğinde olduğunun bir delili olmadığını, her iki eseri de aynı yerden gelmiş iki sanatçının yaptığını söylemektedir.

Bu dönemlerde yapılmış bir eser de, kireçtaşından yapılmış Kırık Bayır kabartmasıdır (61). Samsat'ın yaklaşık 10 km. kadar batısında, Zurna Köyü yakınlarında, ikinci kez kullanılmış olarak bulunan eserin alt ve üst kısmı kırıktır. Özgüç tarafından Asur etkili Geç Hitit sınıfına koyulmuş, aynı zamanda Sakçagözü kabartmalarıyla çağdaş olabileceği de belirtilmiştir.

Böylece Kumaha, etrafı Asur valilerinin yönettiği eyaletlerle çevrili, bağımsız tek Geç Hitit Devleti oldu. Fakat Kumaha, Melid'in kendisine verilmesiyle Urartu ile sınır olmuştu. Ve böylece Muvatalli, Urartu kralı I.Rusa (735-714) ile ilişki kurdu. II. Sargon, Babil ve Mannai isyanları ve Hamat'ın fethi ile uğraşırken, iki ülke müttefik oldular. Kumaha, Asur'a vergilerini vermez oldu. Kumaha, Urartu Devletine güveniyordu. Fakat, II.Sargon, 714 yılında, Urartu üzerine

59. Hawkins 1975, 10.

60. Landsberger 1948, 76; Hawkins 1975, 10; Hawkins 1983, 339.

61. Özgüç 1986, 199, Pl.40,3.

büyük bir sefer yaptı ve Urartu devletini sarstı. I.Rusa ölmüş, yerine oğlu II.Argiştı (714-685) geçmişti. Urartuların desteğinden mahrum kalan Muvatalli, 708 yılında, Asur kuvvetlerinin saldırısına karşı koyamadı ve ülkesini terkedip kaçtı. Asur kuvvetleri şehirleri yakıp yıktılar.

Sargon'un emriyle, Kumaha halkı göç ettirildi ve onların yerine, Güney Mezopotamya'daki Bit Yakın halkı iskân edildi. Ve burada güçlü bir askerî kuvvet yerleştirildi. Kumaha M.Ö.708 yılından, Yeni Babil kralı Nabukadnezar tarafından 607 yılında alınıncaya kadar Asurlu valilerin yönettiği bir eyalet oldu. Babil'in 539 yılında Persler tarafından zaptına kadar da Yeni Babil İmparatorluğunun sınırları içinde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA

- S.Alp 1987; "Ancoz Kazısı 1979" **Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları**, Ankara (ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yay. Ser. 1, No. 3)
- O.Belli 1985; "Urartular" **Anadolu Uygarlıkları**. İstanbul, 140-208.
- S.R.Blalock, D.H.French, G.D.Summers 1990; "The Adıyaman Survey An Interim Report" **Anatolian Studies** 40, 81-135.
- H.Th.Bossert 1959; "Reisebericht aus Anatolien" **Orientalia** 28, 271-291, Lev.XLV-LX.
- C.A.Burney, G.R.J.Lawson 1958; "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik" **Anatolian Studies** 8, 211-218.
- A.Çilingiroğlu 1984; **Urartu ve Kuzey Suriye. Siyasal ve Kültürel İlişkiler**. İzmir (EÜ Edebiyat Fakültesi Yay. No.35).
- V.Donbaz 1990; "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums" **ARRIM** 8, 5-24.
- F.K.Dörner 1990; **Nemrud Dağının Zirvesinde Tanrıların Tahtları**. (Çeviren Prof.Dr. Vural Ülkü) Ankara (Türk Tarih Kurumu Yayınları VI.Dizi, Sayı 31).
- J.D.Hawkins 1970; "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene" **Anatolian Studies** 20, 69-110.
- J.D.Hawkins 1975; "Von Kummuh nach Kommagene" **Antike Welt** 6. Jahrgang Sondernummer, 5-10.
- J.D.Hawkins 1982; "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia" **Cambridge Ancient History** III, part 1. Cambridge (2.baskı) 372-441
- J.D.Hawkins 1983; "Kummuh" **Reallexicon der Assyriologie** 6, 338-340.
- J.D.Hawkins 1988; "Kuzi-Teşub and the "Great Kings" of Karkamış" **Anatolian Studies** 38, 99-108.
- H.Hellenkemper, J.Wagner 1977; "The God on the Stag" **Anatolian Studies**, 167-174.
- E.Honigmann 1929; "Singas Potamos" **Pauly-Wissova RE** III A I, 233-234.

- E.Honigmann 1924; "Kommagene" **Pauly-Wissova RE Supplement IV**, 978-990.
- M.Kalaç 1987; "Topraküstü Araştırmaları 1979" **Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları**. Ankara (ODTÜ Aş.Fırat Projesi Yay. Seri 1, No.3), 53.
- M.Kalaç, J.D.Hawkins 1989; "The Hieroglyphic Luwian Rock-Inscription of Malpınar" **Anatolian Studies** 39, 107-112.
- B.Landsberger 1948; **Sam'al. Karatepe Harabelerinin Keşfi ile İlgili Araştırmalar**. Ankara (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII.Dizi, Sayı 16).
- M.J.Mellink 1960; "Archaeology in Asia Minor" **American Journal of Archaeology** 64, 57-69.
- W.Orthmann 1971; **Untersuchungen zur Späthethitische Bildkunst**. Bonn.
- M.Özdoğan 1977; **Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzev Araştırmaları**. İstanbul (ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yay. Seri 1, No.2).
- N.Özgüç 1985; "Sümeysat Definesi" **Belleten** XLIX/195, 441-450.
- N.Özgüç 1986; "Two Seal Impressions from Kültepe and the Kırık Bayır Relief" **Insight Throgh Images. Studies in Honor of Edith Porada** (Edited by M.Kelly-Buccellati) Malibu (Bibliotheca Mesopotamica Volume 21) 197-200, Lev. 39-40.
- N.Özgüç 1987; "Samsat Mühürleri" **Belleten** LI/200; 429-439.
- Ü.Serdaroğlu 1977; **Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları 1975**. Ankara (ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yay. Seri 1, No.1).
- G.D.Summers 1987; "Control of an Euphrates crossing in the Middle and Late Iron Age as seen from Tille Höyük" **XXXIV. Assirioloji Kongresi**, 6-10 Temmuz 1987, İstanbul. Bildiri Özetleri, 48.
- A.Taşyürek 1979; "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates" **Iraq** 41, 47-53, Lev. XV-XVI.
- E.Unger 1926; "Gewicht; Mesopotamia" **Reallexicon der Vorgeschichte** (Hrsg. von Max Ebert) Berlin, 315-318.

